

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ÜLVİYYƏ AKİF QIZI QASIMLI

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL VƏ
CƏNUB TƏZAHÜRLƏRİ
(sosiolinqistik təhlil təcrübəsi)**

10.02.19 - Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2010

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti filologiya fakültəsinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Manaf oğlu Xudiyev**
filologiya elmləri doktoru, professor
Zirəddin Əsgər oğlu Xasiev
filologiya elmləri namizədi

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili kafedrası**

Müdafiə «____» 2010-cu il tarixdə saat «____» AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 3701143. Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» 2010-cu ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor

Q.İ.MƏŞƏDİYEV

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqı dünyanın inkişaf etmiş xalqlarından biri olub zəngin iqtisadi, sosial-siyasi, mədəni tarixə malikdir. Lakin həmin tarixin müxtəlif dövrləri, mərhələləri uzun illər düzgün metodologiya əsasında öyrənilmədiyinə, imperialist ideologiyalarının təzyiqi altında «araşdırıldıgi»na görə etnosun (yaxud superetnosun) haqqında bütöv və ya az-çox mütəşəkkil bir tarixi təsəvvürün yaranması çətin olmuşdur.

Azərbaycanın XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İran və Rusiya imperiyası arasındaki hərbi-siyasi münaqişə-toqquşmalar nəticəsində iki hissəyə parçalanması, Azərbaycan xalqının iki yüz il iki müxtəlif sosial-idarəcilik mühitlərində yaşamağa məcbur edilməsi bu gün ölkənin Şimalında bir, Cənubunda isə digər sosiolinqvistik şəraitin formalaşması ilə nəticələnmişdir. Dünyanın qloballaşlığı, milli mədəni bütövlük hərəkatının gücləndiyi, hər bir xalqın dil-ünsiyət mütəşəkkilliyyinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi müasir dövrə Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındaki sosiolinqvistik fərqlərin öyrənilməsi, həmin fərqlərin aradan qaldırılması üçün zəruri olan şərtləri ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilinin iki müxtəlif sosial-siyasi coğrafiyada təzahürü arasındaki fərqləri konkret faktların müqayisəsi əsasında üzə çıxarmaq, həmin fərqlərin aradan qaldırılması üçün zəruri olan şərtləri ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında sosiolinqvistik fərqlərin yaranması tarixinin xronoloji olaraq nəzərdən keçirilməsi;
- XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Şimalında (Azərbaycan Respublikasında) gedən dil proseslərinin sosial-siyasi məzmununun modelləşdirilməsi;
- Həmin dövrə Azərbaycanın Cənubunda gedən müvafiq proseslərin təhlili;
- Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındaki sosiolinqvistik fərqlərin a) etnoqrafik-mədəni, b) siyasi-iqtisadi və c) ideoloji səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycan dilinin, xüsusilə onun ədəbi təzahürünün normal sosiolinqvistik şəraitdə fəaliyyət göstərməsi üçün tələb edilən zəruri texnologiyaların elmi baxımdan əsaslandırılmış universumunun (universal programının) təklif olunması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat içinde ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürləri sosiolinqvistik baxımdan sistemli şəkildə araşdırılır, zəruri müqayisələr aparılır və eyni bir dilin müxtəlif sosial-siyasi, ideoloji-mədəni şəraitlərdə işlənməsi ilə əlaqədar meydana çıxmış problemlər təhlil olunur. İşin əsas yeniliklərindən biri də Azərbaycan dilinin ümumən azərbaycandilli coğrafiyada vahid ədəbi normalar əsasında təzahürü üçün tələb olunan sosiolinqvistik şərtlərin müəyyənləşdirilməsindən, konkret təkliflərin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat içinde həm sosiolinqvistikanın ənənəvi nəzəri-metodoloji prinsiplərindən geniş istifadə olunmuş, həm də tədqiq olunan mövzunun, konkret hadisə və ya faktların sosiolinqvistikası ümumiləşdirilmiş, tipoloji cəhətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti, birinci növbədə, Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürlərini bir-birinə yaxınlaşdırmaq, müxtəlif şəraitlərdə fəaliyyət göstərən nitq-ünsiyyət prosesləri üçün ümumi sosiolinqvistik məkan yaratmaq ideya və ya iddialarını həyata keçirməyə xidmət edən konkret təkliflərin verilməsi ilə müəyyən olunur. Cənubi Azərbaycanda gedən dil quruculuğunu istiqamətləndirmək, onun etnososial, mədəni-ideoloji miqyasını genişləndirmək üçün təqdim edilən təkliflər də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Nəhayət, tədqiqatın nəticələri universitetlərdə tədris olunan bir sıra ümumi və xüsusi kurslarda istifadə edilə, bütövlükdə isə müstəqil xüsusi kurs kimi tədris oluna bilər.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda əsasən təsviri, müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə olunmuş, sosiolinqvistikanın ənənəvi prinsiplərinə ardıcıl müraciət edilməklə yanaşı mövzunun xarakterindən irəli gələn bəzi metodoloji təcrübələr də verilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas mənbələri Azərbaycan dilinin Şimal və Cənubdakı təzahür mənzərəsini əks etdirən elmi, rəsmi, statistik və s. səciyyəli əsərlərdən ibarətdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələri dissertantın monoqrafiya və elmi məqalələrində, konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN MƏZMUNU

«Giriş»də Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında sosiolinq-vistik fərqlərin yaranması tarixi xronoloji olaraq nəzərdən keçirilmiş, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubun vahid etnik-mədəni sistem təşkil etməsi haqqında qısa, yiğcam şəkildə danışılmışdır.

Dissertasiyanın I fəslü «Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında ictimai-siyasi, ideoloji, mədəni fərqlərin yaranması və bunun ümumi dil mənzərəsinə təsiri» adlanır.

«Azərbaycan» toponimi tarixin müxtəlif dövrlərində kifayət qədər fərqli coğrafiyaları bildirsə də, bu gün «Azərbaycan» deyəndə təxminən 500 min km²-ə qədər ərazini əhatə edən, türkmənşəli Azərbaycan xalqının təşəkkül taplığı və əhalinin mütləq əksəriyyətini təşkil edən geniş bir coğrafiya nəzərdə tutulur ki, həmin ərazi siyasi baxımdan müxtəlif dövlətlərin (Azərbaycan, İran, İraq, Türkiyə, Ermənistən, Gürcüstan və Rusiya-Dağıstan) tərkibinə daxildir.

Azərbaycan dilinin təzahür etdiyi müxtəlif siyasi-coğrafi regionlar həm iqtisadi, həm etnik-mədəni, həm də ideoloji baxımlardan bir-birindən fərqlənməklə yanaşı, həmin regionlar arasında uzun zaman əlaqələr də normal olmamışdır. Azərbaycan dili müxtəlif siyasi coğrafiyalarda müxtəlif status və ideoloji-mədəni şəraitlərdə işlənmişdir:

I. Şimali Azərbaycan (Rusiya Azərbaycanı) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Azərbaycan SSR – Azərbaycan Respublikası.

Əhalinin mütləq əksəriyyətinin, ədəbi-bədii yaradıcılığının əsas dili olan Azərbaycan dili bütün imperialist maneqələrə baxmayaraq tədricən dövlət dilinə çevrilmişdir.

II. Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı).

Əhalinin mütləq əksəriyyətinin, ədəbi-bədii yaradıcılığının əsas dili olan Azərbaycan dili heç bir rəsmi status ala bilməmiş, məisət dili səviyyəsinə enmək məcburiyyətdən qalmışdır. Müxtəlif mərhələlərdə, xüsusilə 1943-1946-ci illərdə, İran inqilabının ilk illərində (80-ci illərin əvvəllərində) müəyyən uğurlar olsa da, ana dilinin dövlət dili olaraq təsbit olunması mümkün olmamışdır.

III. Ermənistən.

Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlılar müxtəlif mərhələlərdə ölkədən deportasiya edilmiş, heç bir mərhələdə Azərbaycan dilinin rəsmi statusu təmin edilməmişdir.

IV. Gürcüstan.

Ölkə əhalisinin təxminən 10%-ini təşkil edən və kompakt şəkildə yaşayış azərbaycanlılarının ana dili tədrisdə (orta məktəblərdə və qismən

ali məktəblərdə) işlənsə də, əsasən, məişət, ədəbi-bədii yaradıcılıq dili olaraq qalmışdır.

V. Dağıstan.

Azlıqda qalan azərbaycanlıların ana dili, əsasən, məişət dili səviyyəsindədir. Regionun mürəkkəb dil-ünsiyət mənzərəsi burada rus dilinin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

VI. Şərqi Anadolu (Türkiyə).

Əhalinin müəyyən hissəsini təşkil edən azərbaycanlıların dili (dialekti), əsasən, məişət səviyyəsində işlənir, ədəbi-rəsmi dil funksiyasını isə ona çox yaxın olan Türkiyə türkçəsi yerinə yetirir.

Azərbaycan dilinin müxtəlif regionlardakı sosial-linqvistik təzahür xüsusiyyətlərini öyrənmək elmi-praktik baxımdan nə qədər vacib olsa da, azərbaycanlıların mütləq əksəriyyət təşkil etdikləri iki siyasi coğrafiya (Azərbaycanın Şimalı və Cənubu) daha önemlidir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycan dilinin taleyini, beynəlxalq mövqeyini, sosiolinqvistik bütövlüyünü Şimalla Cənub arasındaki münasibətlərin səciyyəsi müəyyən edir.

Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürləri araşdırıllarkən biri digərini tamamlayan iki cəhət daha çox diqqət mərkəzində olmalıdır:

1) Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürlərinin, bölünmə-fərqlənmə tendensiyasının yaranması və bu, təzahür-tendensiyaların nə dərəcədə möhkəm olub-olmaması;

2) Ədəbi dilin milli coğrafiyanı bütövlükdə əhatə etmək imkanlarının genişlənməsinə əsaslanan sosiolinqvistik integrasiyanın ümumi vəziyyəti, həmin istiqamətdəki prosesin gedişi və bu prosesə təkan verən, yaxud mane olan əlamətlərin üzə çıxarılib modelləşdirilməsi.

Ona görə də tədqiqat işində, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında ictimai-siyasi, ideoloji, mədəni fərqlərin yaranması və bunun ümumi dil mənzərəsinə təsiri araşdırılmış, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixən formalaşmış normalarına Şimaldakı və Cənubdakı münasibətin mənzərəsi müəyyənləşdirilmiş, bundan sonra isə azərbaycanlılıq ideologiyası və Azərbaycan xalqının dil-ünsiyət mütəşəkkilliyi məsələsi üzərində dayanıllaraq integrasiya meylləri müxtəlif aspektlərdən təhlil olunmuşdur.

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındaki sosial-mədəni əlaqələrin genişləndiyi müasir mərhələdə dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməsi, sosiolinqvistik şərait fərqliliyinin aradan qaldırılmasına cəhdlər edilməsi bir sira forma və ya miqyaslarda meydana çıxır ki, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ayrı-ayrı şəxslər, qurumlar, orqanlar və s. səviyyəsində;

2. Azərbaycan və İran dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələri səviyyəsində;

3. Dünya azərbaycanlılarının birliyi səviyyəsində.

Nə qədər təxmini olsa da, son məlumatlara görə, dünya azərbaycanlılarının müxtəlif ölkələrdəki sayı aşağıdakı kimidir:

1. Azərbaycan Respublikası - 9 mln-dan çox,
2. İran İslam Respublikası - 30 mln-a qədər,
3. Rusiya Federasiyası - 3 mln-dan çox,
4. Türkiyə Cümhuriyyəti - 3 mln-dan çox,
5. İraq - 1 mln-dan çox,
6. Gürcüstan - 0,5 mln-a qədər,
7. Ukrayna - 0,5 mln-a qədər,
8. ABŞ - 0,5 mln-a qədər,
9. Pakistan - 0,5 mln-a qədər,
10. İordaniya - 0,5 mln-a qədər.

Eləcə də Avstriya, Albaniya, Argentina, Əlcəzair, Əfqanistan, Banqladəş, Belçika, Bolqarıstan, Braziliya, Böyük Britaniya, Macarıstan, Misir, Hindistan, İtaliya, Yemən, Kanada, Çin, Küveyt, Norveç, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi, Polşa, Rumınıya, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və s. ölkələrin hər birində on minlərlə, bəzilərində isə yüz minlərlə azərbaycanlı yaşayır. Beləliklə, azərbaycanlıların sayı 50-mldndan çoxdur ki, bu da kifayət qədər böyük dil-ünsiyət potensialı deməkdir.¹

Azərbaycanın Şimalı XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tədricən Rusiya imperiyası tərəfindən istila olunaraq onun inzibati ərazi vahidinə (Zaqafqaziya adı altında) çevrildi, Cənubu isə İranın tərkibində qaldı. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində artıq bütün aydınlığı ilə görünürdü ki, ölkənin Şimalı ilə Cənubu arasında ən müxtəlif səviyyələrdə, xüsusilə qabaqcıl texnologiyalara yiyələnmək baxımından fərqlər yaranmışdır.

Sovetlər Birliyi Şimalı Azərbaycan ərazisinin (və bu ərazidə məskunlaşmış xalqın) bir hissəsini Ermənistana, Gürcüstana və Dağıstana «bağışlasa» da, yarımmüstəqil bir Azərbaycan Respublikası yaranmışdı ki, həmin respublikada formal inzibati bütövlük, mənəvi-mədəni mütəşəkkillik qorunurdu. Azərbaycan SSR-in dövlət dili məhz Azərbaycan dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi idi. İrandakı sosiolinquistik mənzərədən fərqli olaraq müəyyən dövrдə, xüsusilə SSRİ-nin yarandığı ilk onilliklərdə nəinki Azərbaycan SSR-də,

¹ Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006, s. 231

Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanda yaşayan azərbaycanlılar da milli dildən istifadə hüququna malik idilər. Yəni bu baxımdan etno-лингвистик bir bütövlük mövcud idi. Azərbaycanın Cənubunda isə Azərbaycan türklərinin sayının Şimaldakından həmişə ən azı üç dəfə çox olmasına baxmayaraq İran rejimi onların ana dillərinin inkişafına nəinki dövlət təminatı verməmiş, əksinə, rəsmi ünsiyyətdən (idarəcilik, təhsil, mədəniyyət və s.) kənardə saxlayaraq Azərbaycan dilini möşət dili səviyyəsinə endirməyə çalışmışlar.

Azərbaycanın Şimal ilə Cənub arasında dil proseslərinin tipologiyası, yaxud sosiolinqvistikada geniş istifadə olunan terminlə desək, dil situasiyaları baxımından mövcud fərqləri müəyyənləşdirmək böyük əhəmiyyət kəsb edir; belə ki, həmin fərqlər bilavasitə linqvistik məzmunə malik olmasa da, dilə (xalqın ana dilinə) öz təsirini çox fəal şəkildə göstərir.

Dil situasiyalarının təsviri sosiolinqvistikanın aktual vəzifələrindən biri olub dövlətin dil siyasetinin əsasları və səciyyəsini açmağa, dilə münasibətdə bu və ya digər siyasi kursun perspektivliliyini dəyərləndirməyə, ölkənin dil həyatı ənənələrini proqnozlaşdırmağa imkan verir.¹

Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda aşağıdakı vəziyyətlə qarşılaşıraq:

Dil situasiyası göstəricisi		Azərbaycanın Şimalı	Azərbaycanın Cənubu
1	Siyasi quruluş	Müstəqil respublika	İslam Respubli- kasının vilayətləri
2	Dövlət dili	Azərbaycan dili	Fars dili
3	Ödəbi dilin funksional imkanları	Bütün üslublar inkışaf etmişdir	Yalnız bədii üslub inkışaf etmişdir
4	Ana dili hansı dillərin təsirinə məruz qalmışdır?	Rus dili	Fars dili
5	Təhsil dili olaraq işlənirmi?	Böli	Xeyr
6	Ödəbi dilin normallılıq səviyyəsi	Yüksək	Aşağı
7	İkidilliğin səviyyəsi	Passiv Azərbay- can-rus ikidilliyi	Aktiv Azərbay- can-fars ikidilliyi
8	Dil daşıyıcılarının sayı	9 mln.	30 mln. dan çox
9	Regionda işlənən «ada» dillər	Qafqaz, İran və slavyan dilləri	İran dilləri
10	Əlifba	Latın	Ərəb

¹Rəcəbov Ə. Sosiolinqvistika. Bakı: Nurlan, 2004, s. 207.

Cədveldən göründüyü kimi, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında dil situasiyaları baxımından kifayət qədər fərqlər mövcuddur ki, bunlar on illər boyu qərarlaşmış, mürəkkəb bir mənzərə yaratmışdır.

Azərbaycanın Cənubunda XX əsrin ortalarına qədər ana dilinin (Azərbaycan türkçəsinin) sosiofunksional vəziyyətini əks etdirən başqa bir cədvəl təqdim edək:

Sosial, siyasi və mədəni həyatın əsas sahələri	Azərbaycan türkəsi	Fars dili
1 Ölkə ərazisində başqa xalqlarla əsas ünsiyət vasitəsi	-	+
2 Rəsmi dövlət dili	-	+
3 Xalq danışq dili	+	-
4 Bədii yaradıcılığın dili	+	-
5 İbtidai təhsil dili	-	+
6 Orta təhsil dili	-	+
7 Ali təhsil dili	-	+
8 Mətbuatın əsas dili	-	+
9 Rəsmi yazı dili	-	+
10 Rəsmi işgüzar dil	-	+
11 Elmin dili	-	+
12 Texniki dil	-	+
13 Mədəni-maarif dili	-	+
14 Məhkəmə dili	-	+
15 Elitar təbəqənin dili	-	+
16 Dinin əsas dili	-	Ərəbcə

Göründüyü kimi, XX əsrin ortalarına qədər Azərbaycanın Cənubunda 16 sferadan cəmisi ikisində Azərbaycan türkçəsinin üstünlüyü təmin edilmiş, yerdə qalan 14 sferada isə fars dili öz mədəni səviyyəsinə görə avropayönlü rus dilindən geri qalsa da, hakim olmuşdur.

Azərbaycanın Şimalı və Cənubunda sosiolinqvistik proseslərə təsir edən və biri digəri ilə əlaqədar olan iki mühüm hadisə xüsusi qeyd edilməlidir ki, bunlardan birincisi XX əsrin 60-cı illərindən Azərbaycanın Şimalında başlayan milli özünəqayıcış hərəkatı, ikincisi isə 1978-1979-cu illər İran inqilabıdır.

Sovet-kommunist rejiminin yumşalması, Sovet respublikalarda demokratik əhvali-ruhiyyənin güclənməsi, milli mədəniyyətin,

dilin nüfuzunun artması Azərbaycanın Şimalında, xüsusilə ölkənin ədəbi həyatında müəyyən canlanma əmələ gətirdi. Sovet standartlarından kənara çıxan ədəbi-bədii təfəkkür (məsələn, B.Vahabzadə, İ.Hüseynov, Ə.Əylisli, Anar, Elçin kimi «dissident» yazıçıların yaradıcılıq təcrübəsində) çevik, xəlqi bir dil təzahürünü reallaşdırıldı ki, bunun təsiri özünü tədricən bütövlükdə cəmiyyət miqyasında göstərməyə başladı. Təsadüfi deyildi ki, həmin illərdə Şimalda Cənuba maraq artdı, Cənub mövzusu ədəbiyyatda, elmi-ictimai düşüncədə daha ardıcıl irəli sürüldü, əsası 40-ci illərdə qoyulmuş «həsrət poeziyası»nın miqyası genişləndi. Yaradıcılığa Azərbaycanın Cənubunda başlamış, Tehran rejiminin təqibindən qaçaraq Şimala mühacirət etmiş B.Azəroğlu, M.Gülgün, S.Tahir, H.Billuri kimi şairlərin əsərləri həm ideya-məzmun, həm də ifadə-forma göstəriciləri ilə Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında ədəbi-mədəni və dil-üslub əlaqələrini sağlam dayaqlar üzərinə gətirdi.

Şah rejiminə son qoyan İran İslam inqilabının həyata keçirilməsində İranın ikinci böyük xalqı olan azərbaycanlılar xüsusi rol oynadılar. İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuatın nəşri genişlənməyə, Azərbaycan türkçəsində kitablar çap olunmağa başladı.

Ümumiyyətlə, İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda yaranmış sosiolinqvistik şəraiti aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- 1) Dövlət dili funksiyasını yerinə yetirən farscanın rəsmi səlahiyyəti qalmaqdə davam edir;
- 2) Azərbaycan türkçəsi yerli əhalinin əsas ünsiyyət vasitəsi olmasına baxmayaraq, daha çox məişət sferasında, müəyyən qədər ədəbi-bədii yaradıcılıq sahəsində işlənir;
- 3) İbtidai, orta və ali məktəblərdə təhsil dili olaraq farsca işlənir;
- 4) Azərbaycan türkçəsində mətbuatın, kitab nəşrinin maddi-texniki bazası aşağı olduğu kimi, mətbuat-nəşriyyat dilinin ədəbi norma səviyyəsi də mükəmməl deyil;
- 5) Şifahi ədəbi dil üçün sosial-mədəni şəraitin (teatr, kino, teleradio, yığıncaq, auditoriya və s.) yox səviyyəsində məhdudluğu;
- 6) Bir sıra o qədər də mükəmməl olmayan lüğətləri, qrammatika kitablarını çıxmaq şərtilə, elmi dilçilik ədəbiyyatının yoxluğu;
- 7) Azərbaycanın şimalı ilə dil-ünsiyyət əlaqələrinin lazımı səviyyədə olmaması;

8) Türkiyə türkçəsi ilə ümumazərbaycan dili (o cümlədən Cənubi Azərbaycan dil mühiti) arasında əlaqələrin yaranması və s.

Dissertasiyanın II fəsli «Azərbaycan ədəbi dilinin normaları Şimalda və Cənubda» adlanır. Azərbaycan ədəbi dilinin normaları yüzillərlə davam edən tarixi inkişaf prosesində formalaşmış, bir sıra mərhələlərdən keçmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dil tarixinin mövcud dövrləşdirmələri (xüsusilə Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev) göstərir¹ ki, ədəbi normanın əsasları Azərbaycan türkçəsi Şimal və Cənub təzahürlərinə bölünməzdən çox-çox əvvəl müəyyənləşmiş, təşəkkül-təkamül dövrlərindən keçmişdir. Ona görə də biz «Azərbaycan ədəbi dilinin normaları: Şimalda və Cənubda» deyərkən eyni bir dilin iki norma variantı barədə deyil, vahid normanın fərqli sosial-mədəni şəraitlərdə qazandığı xüsusiyyətləri başa düşürük.

N.Cəfərov qeyd edir ki, Azərbaycan dili istər Şimalda, istərsə də Cənubda təzahür etsin, eyni dildir, lakin Azərbaycan dilinin Şimaldakı ədəbi təzahürü ilə Cənubdakı ədəbi təzahürü arasında müəyyən fərqlər mövcuddur.² Onun fikrincə, Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil Şimali Azərbaycandakından keyfiyyətə fərqli olmamışdır.

Məlum olduğu kimi, Şimalda ədəbi dilin normasına rus dili (xüsusilə terminologiya) nə qədər təsir etsə də, onun (normanın) tarixi əsasları pozulmamışdır; təhsilin, elmin, ədəbiyyatın ana dilində olması, bir sıra hallarda formal səciyyə daşısa da, Azərbaycan türkçəsinin dövlət dili kimi fəaliyyəti buna imkan vermiş, Cənubda isə həmin baza şərtlərin heç biri ödənilməmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin Cənub təzahürründə ümumən türk dilləri üçün xarakterik olan ahəng qanunu bir sıra hallarda pozulur: *gəlirux, kəlisa, yatub, desax, əyax* və s. Ahəng qanunun bu cür pozulması, tədqiqatçıların fikrincə, a) dialekt-danışığın; b) klassik ədəbi dilin və c) farscanın təsiri ilə bağlıdır. Lakin burada ərəb əlifbasının təsirini də unutmaq olmaz. Ərəb əlifbasının Azərbaycan türkçəsinin səs sistemini uyğun olmamasının nəticəsidir ki, xüsusilə sait səslərin işarələnməsində ciddi problemlər yaradır. Doktor Həmid Nitqi vaxtilə bu məsələyə də diqqət yetirərək göstərmüşdi ki, «müxtəlif nəşriyyatlarda işlədilən yazı sistemi vokalizə olmaqdan çox uzaqdır. Beləcə həli-dilimizi yazı şəklində təzə-təzə görməyə başlamış oxucular

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Maarif, 1979, s. 100; Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı: Maarif, 1987, s. 22.

²Cəfərov N. Azərbaycanşunaslığa giriş. Bakı: AzAtaM., 2002, s. 533.

üçün hər addımbaşı bir əngəl və həll olunması gərəkən bir müəmmə ilə qarşılışmaq imkanı öz dilində oxumaq istəyənləri həvəsdən salar»¹.

Ərəb əlifbası Cənubda Azərbaycan türkçəsinə bir sıra yad fonetik formaların daxil olmasına götirib çıxarıır; məsələn, *daha* əvəzinə *dahi*; *şəhər*, *zəhər* əvəzinə *şəhr*, *zəhr* və s.

Fonetik normada özünü göstərən pozulmaların böyük bir qismi dialekt-şivə tələffüzünün yazıya müdaxiləsidir ki, buna misal olaraq, indiki zaman **-ir** şəkilcisinin **-iri** (*gəliri*, *gediri* və s.) formasında işlənməsini, **n** → **v** əvəzlənməsini (*adivi*, *eşqivə*, *sözüvü* və s.), **ğ** → **q** əvəzlənməsini (*qarqa*, *darqa* və s.) və s. göstərmək olar. Eyni zamanda, **y** → **g** (*bilməgə*, *söyləməgə* və s.), **q** → **x** (*otax*, *bıçax* və s.) əvəzlənmələri, **r** səsinin düşməsi (*gəliblə*, *deyiblə*, *biliblə* və s.) kimi hadisələr müşahidə olunur. Bunların bir qismi dialekt-şivələrdən gəlirsə, bir qismi tarixi-ənənəvi nitq formalarıdır.

Cənubda özünü göstərən fonetik-orfoqrafik anomaliyalar princip etibarilə sosioloji xarakter daşıyan aşağıdakı hallarla bağlıdır:

- 1) Dialekt mühitlərinin fəallığı, sosiolinqvistik təmərküzləşmənin zəif olması və ədəbi normanın sosial-mədəni dayağının mütəhərrikliyi;
- 2) Klassik dil-ifadə ənənələrinin hələ möhkəm olması;
- 3) Ərəb əlifbasının təsiri;
- 4) Fars dilinin təsiri (nəzərə alaq ki, Cənubda həm Azərbaycan türkçəsinin, həm farscanın yazısı ərəb əlifbasılıdır);
- 5) Orfoqrafiya prinsiplərinin elmi şəkildə işlənib hazırlanması, normal orfoqrafiya və orfoepiya lügətlərinin olmaması;
- 6) Ziyalıların ana dilində təhsil görmək, ədəbi dili ilə yetişmək imkanlarının olmaması;
- 7) Azərbaycan türkçəsində olan nəşr işlərinin pərakəndə xarakter daşımıası, vahid mərkəzdən idarə olunmaması.

Tədqiqatçılar Şimaldan fərqli olaraq Cənubda ədəbi dilin lügət tərkibində

- a) Dialekt-danışq leksikasının bolluğu;
- b) Fars, ərəb sözlərinin sıxlığını;
- c) Arxaik leksikanın daha geniş funksional imkanlara malik olmasını qeyd edirlər.²

Leksik normanın, yaxud ədəbi dilin lügət tərkibinin Şimal və Cənub təzahürlərindəki fərqlərini yalnız formal-kəmiyyət baxımından

¹ Nitqi H. Yazı qaydaları. (İmlə qlavuru). Tehran, 1365, s. 8.

² Cəfərov N. Azərbaycanşunaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, s. 349.

deyil, həm də keyfiyyət baxımından müqayisə etmək lazımlı gəlir. Bu cür müqayisə üçün üç üslub konteksti – bədii, elmi və publisistik kontekstlər təhlil obyekti olaraq seçilmiş, aşağıdakı məqamlar ilk növbədə nəzərə alınmışdır:

a) Müəllif (adresant) – onun ictimai mənşəyi, ziyanlılıq səviyyəsi, ana dilinə bələdliyi, yaradıcılıq üslubu və s.;

b) Oxucu (adresat) – mətnin hansı ictimai zümrə, yaxud intellektual-mədəni təbəqə üçün, yaxud da ümumən cəmiyyət (kütlə) üçün nəzərdə tutulması;

c) Mətnin xarakteristikası – mətnin hansı tarixi şəraitdə, hansı orqanlar və ya nəşrlər tərəfindən, nə məqsədlə təqdim olunması.

Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsi mexanizminə Azərbaycan ədəbi dilinin formallaşması təcrübəsindən baxsaq, belə bir mənzərə alınır: ümumən Azərbaycan ədəbi dili bütün Azərbaycanın dil-ünsiyyət coğrafiyasının linqvistik-normativ təmərküzləşməsi əsasında təşəkkül tapır, yəni Azərbaycan ədəbi dili formallaşması həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanın dialektlərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi olduğu dövrədə baş verir. Odur ki, ədəbi dil norması həm Şimal, həm də Cənub üçün legitim sayılır və əgər Cənubda bu və ya digər dialekt, yaxud tarixi-etnoqrafik xüsusiyyət ədəbi dilə öz təzyiqini göstərirse, bu, sosial-milli bütövlüyün ənənəvi sisteminin «unudulması»ndan irəli gəlir.

Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin normasına təsir edən daxili və xarici dil-mədəniyyət amilləri aşağıdakılardır:

I. Daxili amillər:

- 1) Xalq danışq-dialekt dili;
- 2) Klassik dil ənənələri;
- 3) Fars dili.

II. Xarici amillər:

- 1) Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal təzahürü;
- 2) Türkiyə türkcəsi;
- 3) Beynəlxalq dillər, xüsusilə ingilis dili.

Azərbaycanın Cənubunda həm publisistik, həm elmi, həm də bədii üslubda xalq danışq dilinin geniş əks olunması normanın demokratizmini nümayiş etdirir, məsələn:

1) Bədii üslub:

Ayıl, günəş. Ayıl, günəş,
Ölkəmizə yayıl, günəş!..
Çıx dərələr qucağından,
Od götürək ocağından, (M.Şami)

2) Elmi üslub:

«Tənqidçinin çalışdığı sahə yaziçı və şairin at gəzdirdiyi meydandan daha genişdir, əgər yaziçı və şair yalnız üzünü oxuculara tutur və onlarla danışır, tənqidçi hər ikisi ilə baş-başa qoyur ona görə ki, bir tərəfdən gərək yaziçı ya şairə yol göstərsin və onun yazış-yaratığının müsbət və mənfi cəhətlərini nişan versin və o biri tərəfdən də gərək oxucuları, ya diniyiciləri incəsənətin gözəlliklərindən istifadə edib ləzzət aparmağa amadə etsin...».¹

3) Publisistik üslub:

«Bu gün, Allaha çox şükürler ki, İran İslam Cümhuriyyəti Əsasi-Qanununda İran əhalisinin babaları öz ana dilində təhsil etmədən mən etməmişlər. Ümidvarlı ki, yeni təhsil ilində vəzarəti-amurəş və pərvəriş Azərbaycan məktəblərində fars dili ilə bərabər ana dilinin də tədrisinə dəssşur versin və azərbaycanca məktəb kitablarının çap etməsinə imkan yaratsın».²

Azərbaycanın Cənubunda mətbuat dilində özünü göstərən fonetik, leksik, qrammatik paralellilik tamamilə təbiidir və bu dilin düşdürüyü şəraitlə – mədəniyyətlər mübarizəsi ilə bağlıdır. Həmin məsələyə diqqət verən doktor Həmid Nitqi öz kitabını iki adla adlandırır: «Yazı qaydaları» və «İmla qılavuzu». Lakin bunlardan birincisinə üstünlük verməsini N.Xudiyev belə izah edir: «Bu və buna bənzər fərqlər göstərir ki, Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin lüğət tərkibi Şimaldakından fərqli norma variantı yaratmış, bəlkə müəyyən gecikmələrlə ümumi normanın arxasında gəlir (onu təqlid edir)». ³ Ümumiyyətlə, doğru olan bu mülahizəyə onu da əlavə etmək mümkündür ki, Cənubdakı norma variantlığı dilin daxili təbiətindən daha çox sosial-mədəni faktorların təsiridir. Həmin təsir yalnız Cənubda deyil, Şimalda da müxtəlif dövrlərdə özünü göstərmiş, hətta Cənubdakı ilə müqayisədə daha intensiv, daha dəyişkən olmuşdur.

N.Xudiyevin müxtəlif funksional üslubların leksik norma göstəriciləri üzərində apardığı müşahidələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

¹ Ə.Möhsininin «Ədəbi tənqid və tənqidçi haqqında» məqaləsindən. Bax: «Günəş» məcmuası, № 3, s. 37.

² «Yeni yol» məcmuası, № 2, s. 1.

³ Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı: Azərbaycan, 2003, s. 114.

a) Bədii üslubda arxaik-etnoqrafik, klassik leksika, danişq leksikası kifayət qədər fəaldır; Cənub şeirinin dilində ərəb, fars sözləri, hətta milli dirçəliş dövründə belə, Şimaldağından daha çoxdur;

b) Publisistik üslubun leksikası bədii üslubun leksikasına nisbətən daha müasirliplidir, ən normativ söz-terminlərdən başlamış loru leksi-kaya qədər hər cür sözlər işlənir; ictimai-siyasi leksikonun (*vətəndaş, azadlıq, imperializm, istibdad, xəlq* və s.) işləkliyi yüksəldir;

c) Elmi üslubun imkanları aşağı olduğundan terminolojiya o qədər də inkişaf etməmişdir; ərəb, fars, bəzən də xüsusi izahları ilə Avropa mənşəli terminlər işlənir¹.

Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin normativlik ənənəsinin pozulması, yaxud ədəbi normaya yersiz müdaxilə Şimalda rus-sovet, Cənubda isə fars-islam ideologiyasının təsiri altında baş vermiş və nəticədə norma tərəddüdləri üçün şərait yaranmışdır. Fikrimizcə, həmin tərəddüdlərin, eləcə də bunun ardınca gələn norma variantlılığının aradan qaldırılması ortaq (həm Şimal, həm də Cənub üçün) lügətlərin, xüsusilə terminoloji lügətlərin işləniləbiləcək hazırlanmasını tələb edir.

Azərbaycanın Şimalında və Cənubunda tamamilə fərqli, müxtəlif mənşəli əlifbaların işlənməsi, birinci növbədə, fonetik normada müəyyən fərqlilik yaradır ki, bu özünü əsasən aşağıdakı hallarda göstərir:

a) Xalq danişq dili, yaxud şivə təfəkkürünün olduğu kimi yazıya gətirilməsi;

b) Ərəb, fars sözlərinin mənbə dildə olduğu kimi yazılması;

c) Qərbi Avropa mənşəli sözlərin təhrif edilməsi.

Şimalla Cənub arasında ədəbi norma, eləcə də funksional üslub normalarını fərqləndirən adresant-adresat münasibətlərini aşağıdakı şəkildə qarşılaştırmış olar:

1) Ən müxtəlif funksional üslublar üzrə informasiya verən adresantın və onun verdiyi informasiyanın Şimalda daha çox alternativliliyi, Cənubda isə daha çox alternativsizliyi və buradan irəli gələrək Şimalda yazı dilinin reallığa, konkretliyə, Cənubda isə obrazlılığa, dəbdəbəyə və emosionallığa meylliliyi;

2) Şimalda adresatın yaş, təhsil, maraq və s. dairəsinin nəzərə alınması və informasiyanın ona uyğun bir ifadə tərzi ilə verilməsinə cəhd olunması, Cənubda isə bu cür diferensiasiya aparmağın çətinliyi;

¹ Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı: Azərbaycan, 2003, s. 117.

3) Şimalda Azərbaycan dili dövlət dili olduğundan adresantla adresat arasındaki informasiya ötürücülüyündə əsas rol oynaması, Cənubda isə savadlı-intellektual mühit üçün Azərbaycan türkçəsinin farscadan sonra gəlməsi və s.

Buna uyğun olaraq,

1) Şimalda - a) müxtəlif funksional üslub sahələri üzrə azərbaycandilli kadr-mütəxəssislərin çoxluğu; b) funksional üslub diferensiasiyasının inkişafı; c) oxocuların, əsasən, hazırlıqlı olması;

2) Cənubda - a) azərbaycandilli kadr-mütəxəssislərin azlığı; b) funksional üslub diferensiasiyasının zəifliyi, bəzi funksional üslublarinsa (məsələn, rəsmi-işgüzar üslub), demək olar ki, formalaşmaması; c) oxocuların, əsasən, hazırlıqsız olması.

Dissertasiyanın III fəsli «**Azərbaycançılıq ideologiyası və Azərbaycan xalqının dil-ünsiyyət mütəşəkkilliyi haqqında**» adlanır. Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasında Azərbaycan xalqının milli bütövlüyü məsələsi dayanır ki, bunun da ən mühüm göstəricilərdən biri ana dilidir. Keçən əsrin 20-ci illərindən (Azərbaycanın Şimalının sovetləşməsi dövründən başlayaraq) 50-ci illərinə qədər davam edən represiyalardan sonra ana dili məsələsi ardıcıl olaraq gündəmə gətirildi.

Azərbaycançılıq bir ideologiya olaraq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapsa da, müstəqil (milli) dövlətin – Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə özünün yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Məlum olduğu kimi, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası hazırlanarkən dövlət dilinin necə adlandırılması məsələsi geniş ictimai müzakirələrə səbəb oldu. N.Cəfərov qeyd edir ki, həmin müzakirələrdə ana dilinin qeydsiz-şərtsiz «türk dili» adlandırılması (bu dilin məhz türkmənşəli dillərdən biri olduğu etiraf edilməklə) mütəxəssislər arasında müəyyən narazılıqla qarşılandı; hər şeydən əvvəl, ona görə ki:

a) İki müstəqil türkmənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə onları istər-istəməz ayrı-ayrı adlarla (Azərbaycan türkçəsi – Türkiyə türkçəsi) adlandırmaq lazım gəlir;

b) Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri-türkmənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (talışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər və s.) «Azərbaycan dili»nin «türk dili» adlandırılmasından hər hansı halda narahat olurlar, bir sıra qüvvələr isə bundan istifadə edərək «xırda millətçilik» hissələrini qarışdırırlar;

c) «Azərbaycan dili» adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla işlənir, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsi qazanmışdır.¹

K.V.Nərimanoğlu «Azərbaycan dövlət dili siyaseti» kitabında a) Azərbaycanın Quzeyində, b) Azərbaycanın Güneyində və c) Türk dünyası səviyyəsində dil siyasetinin «ana xətləri»ni müəyyənləşdirərkən Azərbaycanın Quzeyində aşağıdakı məsələlərin həllini vacib sayır: 1. qanunvericilik məsələləri; 2. təhsil dilinin fəaliyyət dairəsi; 3. yeni əlifbaya keçidlə bağlı problemlərin həlli; 4. orfoqrafiya, orfoepiya problemlərinin həlli; 5. ədəbi dillə bağlı problemlərin həlli; 6. lügət və qrammatika kitablarının müasirləşdirilməsi; 7 KIV-in dilinə nəzarət sistemi; 8. reklam dilinə nəzarət; 9. rəsmi-işgüzər üslubun tam fəaliyyətinin təmin edilməsi; 10. terminoloji sistemin təkmilləşdirilməsi və s.²

Azərbaycanın Güneyi ilə bağlı görüləcək işlərin təxmini siyahısına isə aşağıdakılardaxil edilir: 1. latin əlifbası ilə dərsliklərin hazırlanması; 2. televiziya və radio verilişlərinin ümumi strategiyasının hazırlanması; 3. güzəştli təhsil; 4. folklorun toplanması, onomastikanın öyrənilməsi; 5. ədəbi dil normalarının unifikasiyası; 6. izahlı lügət; 7. ümumi internet saytı, veb səhifələri; 8. Güneydən olan yazıçıların, alimlərin əsərlərinin Quzeydə nəşri, dərsliklərə salınması; 9. Quzeydə məskunlaşmış Güney yazıçılarının, alimlərinin əsərlərinin nəşr edilib dünyada yayılması; 10. mövcud Güney dərgilərinin, qəzetlərinin nəşrinə yardım edilməsi; 11. Güneydə ana dilinin rəsmi statusuna nail olmaq üçün mübarizənin genişləndirilməsi.

Türk dünyasının dil problemlərinin də birgə öyrənilməsini təklif edən tədqiqatçının fikrincə, dil məsələlərinə uluslararası çərçivədə baxılması, dünyada gedən qloballaşma ilə əlaqədar bir sıra problemlərin qoyuluşu və həlli Azərbaycanda və türk dünyasında dil probleminin uğurlu həllinə yardım edə bilər.³

Azərbaycan Respublikasının ana dili – dövlət dili ilə bağlı siyasetinin formalasdığı keçən əsrin 90-cı illərində dil quruculuğunun əsas məsələlərindən biri kiril əlifbasından latin əlifbasına keçmək idi. Bu, aşağıdakı səbəblərdən irəli gəldi:

1) Kiril əlifbası Azərbaycana rus-sovet ideologiyasının təsiri olaraq xalqın iradəsi ilə hesablaşmadan gətirilmişdi;

2) Latin əlifbası ümumdünya xarakterinə malik olub universal bir əlifba idi;

¹ Cəfərov N. Azərbaycanşunaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, s.529.

² Nərimanoğlu K. Azərbaycan dövlət dili siyaseti. Bakı: Çinar-çap, 2006, s. 45.

³ Yenə orada, s. 47.

3) Vaxtilə Azərbaycanda latin əlifbası işlənmiş, xalqın kütləvi savadlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdı;

4) Türkiyə türkləri artıq uzun illər idi ki, bu əlifbadan istifadə edirdilər;

5) Bütün türk dillərinin nəticə etibarilə latin əlifbasına keçəcəyi perspektivi görünürdü.

Lakin latına keçid Azərbaycanın Şimalında heç də birmənalı qəbul olunacaq səviyyədə deyildi. Cəmiyyətdə biri digərini inkar edən üç fikir var idi: 1) latına keçmək; 2) ərəb əlifbasına keçmək; 3) kırıldə qalmaq.

Latin tərəfdarları nə qədər çox olsa da, ərəb əlifbasını bərpa etmək istəyənlər də müəyyən çəkiyə malik idilər. Onlar aşağıdakı səbəb-lərdən çıxış edirdilər:

- Uzun əsrlər ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin qrafik ifadə forması olmuşdu;

- Azərbaycanın Cənubunda bu əlifbadan istifadə edilirdi;

- O, islamın müqəddəs əlifbası idi.

Azərbaycan cəmiyyəti ərəb əlifbası tərəfdarlarını ona görə qəbul etmədi ki, a) türk dillərinin fonetik sistemində uyğun gəlməyən bu qrafika hələ XIX əsrдə kəskin etirazlar doğurmuşdu; b) yeni dövr dini deyil, milli birləşdirici ididi; c) İran emissarlarının ərəb əlifbası uğrunda apardığı mübarizə, İranda yaşayan azərbaycanlıların mədəni vəziyyəti hamiya məlum olduğundan əks reaksiya doğururdu.

Latin əlifbasına keçid ilk dəfə 1990-ci ilin mayında Azərbaycan KP MK-nin İdeologiya şöbəsində müzakirə edildi və Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutunda bu məqsədlə işçi qrupu yaradıldı. 1990-ci ilin sentyabrında isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə yeni Azərbaycan əlifbasının hazırlanması üzrə komissiya tərtib edildi. Lakin latin əlifbasına keçid nə qədər qəti olsa da, onun hansı şəkildə qəbul ediləcəyi mübahisə doğururdu; belə ki, üç müxtəlif mövqə ortaya qoyulurdu:

1) 20-30-cu illərdə Azərbaycanda işlənmiş formaya qayıdış;

2) Türkiyədə işlənən formanın qəbul edilməsi;

3) Yeni formanın yaradılması.

Müzakirələr nəticəsində nəhayət ki, ən uğurlu variant müəyyən-ləşdirildi ki, burada həm ümumtürk xüsusiyyətləri (unifikasiya), həm də Azərbaycan türkcəsinin özünəməxsus fonemlər sistemi nəzərə alındı. Azərbaycan Parlamenti «Azərbaycan əlifbasının latin qrafikası əsasında bərpası haqqında» 25 dekabr 1991-ci il tarixli qanun qəbul etdi. Yeni əlifbaya tam keçid üçün iki il vaxt verilsə də, bunun real olmadığı irəlicədən məlum idi. Odur ki, bütün eyforik təsəvvürlərə,

layihələrə baxmayaraq, latın əlifbası yalnız 2001-ci ilin avqustunda mədəni-ictimai həyatın bütün sahələrində qəbul edilə bildi.

Azərbaycanın Şimalında latın əlifbasına keçid hərəkatının davam etdiyi on il ərzində Cənubda da bir sıra kitablar, mətbuat orqanları həmin əlifba ilə çıxmışdır, yaxud bəzi materialları bu əlifbada verməyə təşəbbüs göstərsələr də, İran rejiminin ideoloqları yenə də öz mövqelərində qalır, hətta bəzi nəşrləri kırıl əlifbası ilə həyata keçirildilər. Bununla yanaşı Azərbaycanın müstəqilliyini sonacan qəbul edə bilməyən Rusiya ölkədə milli-ətnik separatçılığı gücləndirir, azsaylı xalqların millətçi qruplarını Azərbaycan dövlətçiliyinə və onun həyata keçirdiyi birləşdirici ideologiyaya qarşı qaldırır. Separativizmin qarşısını almaq üçün Azərbaycan Prezidenti Ə.Elçibəy 16 sentyabr 1992-ci il tarixli fərman verdi ki, burada bütün milli azlıqlara

- Öz mədəni və dini cəmiyyətlərini yaratmaq;
- Bakı və Sumqayıtda, mütəşəkkil yaşadıqları ərazilərdə orta məktəblərdə öz dillərini və ədəbiyyatlarını tədris etmək;
- Öz dillərində tədris, məlumat-sorğu kitabları və bədii ədəbiyyat nəşr etmək;

- Teleradio proqramlar hazırlamaq;

- Milli-mədəni mərkəzlər yaratmaq;

- Azərbaycan EA və BDU-da müvafiq şöbə və kafedralarda azsaylı xalqların dil, ədəbiyyat, tarix və s.-ni öyrənmək hüququ verilirdi.

Azərbaycan Respublikasında yürüdülən dil siyasəti-ana dilinin (dövlət dilinin) nüfuzunun yüksəldilməsi özünü aşağıdakı sahələrdə aydın hiss etdirirdi:

1) Təhsil sahəsində.

- Ana dilinin tədrisinin yenidən qurulması: yeni (milli) proqram və dərsliklərin hazırlanıb nəşr edilməsi;

- Anadilli məktəblərin şəbəkəsinin genişləndirilməsi; belə ki, əgər 1990/1991-ci tədris ilində orta məktəbin Azərbaycan bölmələrində oxuyan şagirdlərin sayı 86%, rus bölmələrində oxuyanların sayı 14% təşkil edirdi, 2000/2001-ci tədris ilində bu nisbət müvafiq olaraq 93% və 7% idi.¹

Orta məktəblər üçün müxtəlif fənlər üzrə ana dilində dərsliklərin yazılması, tərcümədən imtina olunması;

- Dərsliklərin orta məktəb şagirdlərinə pulsuz verilməsi;

¹ Балаев А. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. Баку: Нурлан, 2005, с. 242.

- Kompüter texnologiyalarından istifadə olunmağa başlanması və s.

2) Elm sahəsində.

- Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına yenidən baxılması, yeni orfoqrafiya lüğətinin nəşri;
- ikidilli, çoxdilli və ensiklopedik lüğətlərin hazırlanıb çap edilməsi;
- yeni qrammatika kitablarının, ali məktəb dərsliklərinin hazırlanması;
- elektron tərcümə texnologiyaları üzrə araşdırımaların aparılması;
- nəzəri dilçilik tədqiqatlarının genişlənməsi;
- dünya dilçiliyinin klassiklərinin əsərlərinin azərbaycancaya çevrilməsi;
- türkoloji araşdırımaların miqyasının genişlənməsi, keyfiyyətinin yüksəlməsi;
- elmi dilçilik fikrinin praktikaya tətbiqinin yaxşılaşması və s.

3) Nəşriyyat və ya KİV sahəsində.

- Azərbaycan Prezidentinin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi;

- ana dilində kitab nəşrinin həcminin artması;
- anadilli mətbuatın şəbəkəsinin genişlənməsi;
- anadilli teleradio verilişlərinin həcminin yüksəlməsi;
- anadilli internet saytlarının sayının artması və s.

4) İdarəçilik sahəsində.

- Bütün dövlət idarə və müəssisələrinin rəsmi ünsiyyətinin ana dilinə keçməsi;
- ana dilinin (dövlət dilinin) hüquqlarının qanunla qorunması;
- qeyri-hökumət təşkilatlarının dövlət dilindən istifadə etməsi;
- anadilli məmurlar silkinin yaranması;
- Azərbaycanda rəsmi və ya qeyri-rəsmi fəaliyyət göstərən əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinə hörmətlə yanaşması və s.

Azərbaycan Respublikasında dillə bağlı qəbul edilmiş rəsmi sənədlər, görülmüş elmi və ya elmi-praktik işlər Azərbaycanın yalnız Şimali üçün deyil, Cənubu üçün də həm elmi-nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Vaxtilə ana dilinin səviyyəsi-ədəbi norma və üslüb imkanları barəsində məlumatı Bakı radiosundan, yaxud az tirajla dərc

olunan, cəmisi bir neçə il davam edən Cənub mətbuatından¹ alan İran (Cənubi Azərbaycan) türkləri müstəqil Azərbaycan Respublikası yaranıqdan sonra ədəbi dillə daha six təmasda olmaq, öz ədəbi dil səviyyələrini yüksəltmək imkanı əldə etmişlər. Xüsusilə Qərb ölkələrinə mühacirət etmiş İran azərbaycanlıları yaşıdları dövlətlərin insan haqları barədəki təsəvvürlərini mənimşəyərək İran rejiminə qarşı millimədəni hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxmış, bunu daha müasir formalarda aparmağın prinsip və üsullarına yiylənmişlər. Onların vaxtaşırı olaraq İranın hakimiyyət orqanlarına yazdıqları etiraz məktublarında ana dilində təhsil məsələsi həmişə əsas yerlərdən birini tutur.²

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında dil əlaqələrinin sosial əsaslarını müasir mərhələdə aşağıdakılardan təşkil edir:

I. İqtisadi sahədə:

- müştərək müəssisələrin, şirkətlərin və s. yaradılması;
- ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi;
- sərhəd zonalarında ortaq bazarların təşkili.

II. Siyasi sahədə:

- Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da yaxşılaşdırılması;
 - Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında sərbəst gediş-gelişin genişləndirilməsi;
 - Hər iki ölkənin təhsil, mədəniyyət və s. humanitar nazirliliklər arasında təcrübə mübadilələrinin ardıcıl aparılması ənənəsinin yaradılması.

III. Mədəniyyət, elm və maarif sahələrində:

- Birgə mədəni, elmi tədbirlərin keçirilməsi və bu sahədə hər iki ölkənin mədəniyyət və elm müəssisələrinin ortaq proqramlarının olması;
- Cənubdan olan gənclərin Azərbaycan Respublikası universitetlərinə güzəştli şərtlərlə qəbul edilməsi, xüsusilə humanitar sahələrdə təhsilə önəm verilməsi;
- Cənubun Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Zəncan və s. böyük şəhərlərində Azərbaycan türkçəsində nümunəvi orta məktəblərin açılması və s.

¹ Azərbaycan dövrü mətbuati (1975-1990). Bibliografiya. Bakı: Azərnəşr, 1993, s. 258

² Azərbaycanlıların etiraz məktubu // Qurtuluş dərgisi, 1997, Yay, s. 24-25.

Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürlərini həm azərbaycanlıların tarixi vətənində, həm də mühacirətdə yaşayan azərbaycanlılar arasında integrasiyası prosesi hərəkətdə olan azərbaycançılıq ideologiyasının ən mühüm məsələsi olaraq qalmaqdır, ən müxtəlif səviyyələrdə daim müzakirə olunmaqdadır ki, bu Azərbaycan xalqının ümummilli maraqlarından irəli gəlir.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər və mülahizələr ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddələri aşağıdakı monoqrafiya və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin normaları Cənubda // Dil və ədəbiyyat (nəzəri elmi metodik jurnal), Bakı, 2007, № 5 (59), s. 45-47.
2. Azərbaycanın Şimalı və Cənubu arasında yaranmış ictimai-siyasi, ideoloji, mədəni fərqlərin ümumi dil mənzərəsinə təsiri // Dil və ədəbiyyat (nəzəri elmi metodik jurnal), Bakı, 2007, № 6 (60), s. 47-51.
3. Azərbaycanda dil quruculuğu məsələləri // Filologiya məsələləri, Bakı, 2007, № 6, s. 100-109.
4. Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürləri (sosiolinqvistik təhlil təcrübəsi). Bakı: AzAtaM, 2007, 120 s. (monoqrafiya)
5. Azərbaycanın Cənubu ilə Şimalı arasında ədəbi dil təzahürü fərqlərində yazı yaxud əlisba ənənəsi // Dil və ədəbiyyat (nəzəri elmi metodik jurnal), Bakı, 2008, № 1 (61), s. 63-64.
6. Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürləri (sosiolinqvistik təhlil təcrübəsi) / Aspirant və gənc tədqiqatçıların elmi konfransının tezisləri, 2008, s. 229-230.
7. Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürləri (sosiolinqvistik təhlil təcrübəsi). Tehran: ALP Yayın evi, 2008, 120 s. (monoqrafiya).

**СЕВЕРНОЕ И ЮЖНОЕ ПРОЯВЛЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
(Опыт социолингвистического анализа)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию Северного и Южного проявлений азербайджанского языка и является первым опытом социолингвистического анализа.

Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования; даются сведения о целях, задачах, методах, источниках, объекте и предмете исследования, о структуре и апробации работы.

В первой главе «Возникновение общественно-политических, идеологических и культурных различий между Севером и Югом Азербайджана и их влияние на общую языковую картину» речь идет о разделении одного народа на две части, о вынужденном проживании одного и того же народа в разных географических регионах и о возникновении в связи с этим различных социолингвистических сред. В главе также проводится дифференциация Севера и Юга Азербайджана с точки зрения показателей языковой ситуации.

Во второй главе «Нормы азербайджанского литературного языка на Севере и Юге», в частности, отмечается, что под нормами азербайджанского литературного языка на Севере и Юге подразумеваются не два нормативных варианта одного и того же языка, а особенности, приобретенные «единой» нормой в разном социально-культурном окружении. Здесь также определяется отношение к исторически сложившимся нормам азербайджанского литературного языка на Севере и Юге Азербайджана.

Третья глава диссертации называется «Об идеологии азербайджанства и лингвокоммуникативной организованности азербайджанского народа». В этой главе речь идет о национальной целостности азербайджанского народа, о таких её важнейших показателях, как родной язык, алфавит. Здесь также в самых различных аспектах исследуются тенденции интеграции, уровень развития языковых связей между Севером и Югом Азербайджана на современном этапе.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**THE NORTH AND SOUTH MANIFESTATION
OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE
(the experience of social-linguistic analysis)**

SUMMARY

The dissertation deals with research of the North and South manifestation of the Azerbaijan language and is one of the first experiences of social-linguistic analysis.

The dissertation consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion” and bibliography.

In “Introduction” are substantiated urgency of subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of research; is given the information about purpose, tasks, methods, sources, object and subject of research, about the structure and approbation of the dissertation.

The first chapter “Rise of the social-political, ideological and cultural distinctions between the North and South of Azerbaijan and their influence on general language panorama” is about division of the same people into two parts, unwilling residence of the same people in the different geographical regions and about the different social-linguistic surroundings formed in connection with this situation. The North and South of Azerbaijan are differentiated from the standpoint of indicators of the language situation.

In the second chapter “The norms of the Azerbaijan literary language in the North and South” are studied these norms. It is emphasized that the norms of the Azerbaijani literary language in the North and South aren’t implied by two normative variants of the same language. They are considered to be peculiarities acquired by the “common” norm in the different social-cultural surroundings. In this chapter is also determined the attitude to the historically formed norms of the Azerbaijani literary language in the North and South.

The third chapter is called “About the ideology of Azerbaijani and linguistic-communicative organization of the Azerbaijan people”. This chapter deals with the problems of national integrity of the Azerbaijan people, such its important indicators as native language, alphabet. The tendencies of integration, level of the development of the language relations between the North and South of Azerbaijan at present are researched in the different aspects.

In “Conclusion” are generalized the principle results of the research.

**Kağız formatı 60x84 1/16.
Sayı 100**

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı
Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

На правах рукописи

КАСЫМЛЫ УЛЬВИЯ АКИФ кызы

**СЕВЕРНОЕ И ЮЖНОЕ ПРОЯВЛЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
(Опыт социолингвистического анализа)**

10.02.19 - Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологическим наукам**

БАКУ- 2010